گەنجە کوردەکان یەکەمین پرۆژەی مەعریفیی کورد لە مێژوودا

فەرهاد پیربال

هەڵستاون جەوانانی وەتەن دیسان بەبێ باکی
لە حەسرەت دەوری کۆنە موڵکی بابیان هاتنە چالاکی
دە دڵ عەزم و لەسەر شۆڕی جەوانی، هاتوون دەخوازن
کە بڕژێن لەسەر خاکی وەتەن خوێنیان بەسەرپاکی
لەغوربەت لاوی کوردان بۆ نیگای وەسڵی تۆ مەحزوون
شەو و ڕۆژ ناسرەون بۆ شەهدی شیرین ژەهرە تریاکی

مستەفا شەوقی قازی زادە
(١٩١٩)

دۆزینەوەی ناوێک بۆ ئەو وەچە ڕۆشنبیرە کوردەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕێنسانسێکیان لە بواری ڕۆشنبیریی کوردیدا بەرپا کرد؛ ناسینەوەی پرۆژە ئەپستمۆلۆژییەکەیان ئاسانتر دەکا. ئەم چەند دێرە هەوڵدانێکە بۆ دەسنیشانکردنی پەلوپۆ مەعریفییەکانی ئەو نەوە ڕاچەنیوەی کە هاوهەنگاوی «گەنجە تورکەکان»، لەژێر کاریگەرێتیی ئەورووپا لەدایک بوو و کولتووری کوردی تازە کردەوە.

پێشینەیەکی مێژوویی

عوسمانییەکان، سەبارەت بەوەی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتەکەیان لە ئەورووپا نزیک بوو، پێوەندییەکی بازرگانی و سیاسی و ڕۆشنبیریی پتەویان لەگەڵ ئەورووپادا هەبوو. بۆیەش، تورکەکان، لە زۆر زووەوە (پێش گەلانی کورد و عەرەب و فارس) توانیویانە پێوەندی لەگەڵ ژیانی کولتووری و سیاسیی ئەورووپا دروست بکەن. لە ماوەی ١٨٣٩ ـ ١٨٧٦، کە ئەم قۆناغە لە مێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا بە قۆناغی

«تەنزیمات» واتە (حکوومـەتی دەسـتـووری) ناسـراوە؛ هەرچی بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژی و کـولـتـووری لە ئەورووپا دروست ببووایە، یەکسەر لە تورکیادا دەنگی دەدایەوە و سوودی لێ وەردەگیرا. ئەم قۆناغەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم بە قـۆناغی بووژانەوەی سـیـاسی و کولتووری و شارستانی لە ژیانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا لە قەڵەم دەدرێ.

لەم قـۆناغەدا چەند نووسەر و سیاسەتمەدار و رووناکبیرێکی عوسمانی (تورک و کورد و عەرەب و چەرکەس..) کە ماوەیەکی زۆری ژیانیان لە ئەورووپا و بەتایبەتیش لە فەرەنسا بەسەر بردبوو، بە نووسین و وەرگێڕان و کار، تەکانێکی گەورەیان دایە رۆشنبیری و داهێنان و پەرەسەندنی فیکر؛ لەوانە، بۆ نموونە: د. عەبدوڵڵا جەودەت، ئیسحاق سکووتی، رەزا گۆگالب، ئیبراهیم شیناسی ١٨٢٦ - ١٨٧١، نامیق کەمال ١٨٤٠ - ١٨٨٨، عەلی بەگ ١٨٤٤ - ١٨٩٩، ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی ١٨٤٤ - ١٩١٢، شەمسەددین سامی ١٨٥٠ - ١٩٠٧، مەحموود ئەکرەم رەجایی زادە ١٨٤٧ - ١٩١٣، محەمەد رەفعەت ١٨٥١ - ١٩٠٧، ئەبو زیا تۆفیق ١٨٤٩ - ١٩١٣، تۆفیق فیکرەت، جەناب شەهابەدین.. دەیانی تریش. ئەمانە، لە رێگای داهێنانەوە، هەروەها لە رێگای وەرگێڕانی بەرهەمەکانی رۆژئاواوە، گۆڕێکی تازە و ناوەرۆکێکی مۆدێرنییان بەخشییە بزاڤی فیکر و رووناکبیری و ئەدەبیات.

لەو سەردەمەی تەنزیماتدا، یەکەمین حیزب و کۆمەڵە و رێکخراوە پیشەیی و ئازادیخواز و ریفۆرمیستەکان یان شۆڕشگێڕەکان، یەکەمین قوتابخانە و یانە و چاپخانە و پەیمانگە و زانکۆ و رۆژنامە و گۆڤار و شانۆنامە، هەروەها یەکەمین بیرمەندە رۆشنگەرەکان سەرهەڵدەدەن و ناو لە خۆیان دەنێن عوسمانییە نوێیەکان «یێنی ئۆسمانیلار»، کە پاشتر رەهەندێکی سیاسی وەردەگرێت و لەژێر ناوی «تورکە گەنجەکان» دەناسرێنەوە. «١»

زاراوەی «گەنجە تورکەکان» بە عەرەبی ترکیا الفتاة، بە فەرەنسیش Jeunes Turcs، بەم شێوەیەی خوارە وە پەیدا بووە:

لە مانگی ٢ی ساڵی ١٨٦٧، رۆژنامەیەکی بەلژیکی بە ناوی(لۆ نۆرد) خەبەری ئەوەی بڵاوکردەوە کە میری تورک، مستەفا فازیل، دامەزراوێکی بانقیی لە تورکیا دامەزراندووە. ئەم میرە تورکە لە نامەیەکیدا لایەنگرانی خۆی لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی (تورکیای گەنج Jeune Turquie)دا شاباش کردووە. ئەو، ئەم زاراوەیەی، بێگومان، لە زاراوەی (ئیتاڵیای گەنج) و (فەرەنسای گەنج) و (ئەڵمانیای گەنج) وەرگرتبوو، کە پێشتر لای ئەورووپییەکان بەکارهاتبوو. زاراوەی (تورکیای گەنج) دووای ئەوە، یەکسەر لەلایەن رۆژنامەی Courier d Orient سەرلەنوێ بەکارهاتەوە، چونکە سەرنووسەرەکەی، دۆستی رووناکبیرە ئازادیخوازە عوسمانییەکان بوو. ئنجا هەمان زاراوە لەلایەن رۆژنامەی (مخبر)ەوە، لە تورکیا، لە ١٨٦٧/٢/٢١ بەکارهاتەوە. لە کۆتاییشدا، لەلایەن عەلی سوواڤی و نامیق کەمال، لەجیاتی زاراوەی (عوسمانییە تازەکان «یێنی ئۆسمانیلار») کەوتە بەکارهاتن. بەم شێوەیە، پەیتا پەیتا بڵاوکراوەکانیان لەژێر ئەم ناوەدا، یان لەژێر ناوە فەرەنسییەکەدا ژۆن تورک Jeunes Turcs واتە «گەنجە تورکەکان» بڵاوبوونەوە.«٢».

زاراوەی «گەنجە کوردەکان» چ پێوەندییەکی بە «گەنجە تورکەکان»ەوە هەیە؟

ناونانی ئەو نەوە مۆدێرن و گۆڕانخوازەی کورد بە «گەنجە کوردەکان»، بێگومان، لاساییکردنەوەی زاراوەی «گەنجە تورکەکان» نییە؛ بەڵکو دەمانەوێ ئەوە بسەلمێنین کە نەتەوەی کوردیش وەک ئەڵمان و فەرەنسی و تورک و ئیتاڵییەکان، لەو سەردەمەدا لەناو ژانی نوێبوونەوەیەکی کولتووریدا ژیاوە و ویستوویەتی پرۆژەیەکی ئەپستمۆلۆژیی هەبێت و رێنسانسێکی کولتووری بەرپا بکات.. تەنانەت خودی ئەم گەنجە کوردانە چەند توخمێکی بنەڕەتی بوونە بۆ خولقاندنی بزاڤی «گەنجە تورکەکان» و بناغەیەک بوونە بۆ ئەو پرۆژە مەعریفییە مەزنەی کە سەرتاپای داروپەردووی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیی هەڵوەشاندەوە.

بە کام بەڵگە و ماف دەتوانین ناو لەم نەوە نووسەر و رووناکبیرە نوێخوازە بنێین «گەنجە کوردەکان»؟

د. عەبدوڵڵا جەودەت، کە خۆی دامەزرێنی بزاڤەکەیە، یەکەمین کەسێکە کە لەسەر وەزنی (گەنجە تورکەکان)، لە وتاری «بیر خطاب» لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (رۆژی

کورد) لە ئەستەمبۆڵ، ساڵی ١٩١٣، ناو لەم نەسلە کوردە دەنێ (گەنجە کوردەکان)، دەڵێ؛ ئەمەش چونکە ئەم نەسلە تازەیە بووە پردێک لەنێوان ئەورووپا و کوردستان: کولتووری دنیای ڕۆژئاوای بە تورکیاشەوە بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا گەیاندە کوردستان.

پاشان، دیارە ئەم زاراوەیە، بەتەواوەتی لە ناوەندە ڕووناکبیرییەکانی ئەوکاتەدا بڵاوبووە. بەڵگەمان ئەوەیە کە حاجی مووسای سەرۆک عەشیرەتی کۆرچیخان، یارمەتیدەری ڕێکخراوی هێڤی، گوتوویەتی: «ئەگەر گەنجە کوردەکان کوورەیەک دروست بکەن، ئێمە ئامادەین ببین بە دار و خۆمان لەو کوورەیەدا بسووتێنین» «٣». ئەم قسەیە ئەوەش دەگەیەنێ کە ئەم ڕووناکبیرە گەنجە کوردانە، لە بەستێنی سیاسیشدا کاریان کردووە و چەنێکیش باوەڕپێکراوی خەڵک و عەشیرەتەکانیش بوونە.

لە بەستێنی ئەکادیمیشدا، کوردناسی ڕووس، ڤ. ئە. گەردلیڤسکی، بە هەمان شێوە، زاراوەی (گەنجە کوردەکان)ی بەرامبەر (گەنجە تورکەکان) بەکارهێناوە. «٤»

گەنجە کوردەکان ئەو نووسەرو سیاسەتمەدار و ڕووناکبیرە کوردانەن کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا یەکەم هەنگاویان هەڵنا بەرەو مەدەنی کردنی کۆمەڵگەی کوردەواری

فاکتەر و هۆکارەکانی دروستبوونی بزاڤی «گەنجە کوردەکان»

لە دەسپێکی ئەم باسەوە گوتمان «گەنجە کوردەکان» ئەو نووسەر و سیاسەتمەدار و ڕووناکبیرە کوردانەن کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، لەڕێگەی پرۆژەیەکی مەعریفی و کاری ڕێکخراوەیی یان سیاسییەوە، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی نەتەوەییماندا یەکەم هەنگاویان هەڵنا بەرەو بە مەدەنی کردنی کۆمەڵگەی کوردەواری، یەکەمین ئەو پردانەیان دروستکرد کە دەمانگەیەنن بە ئاقارەکانی ئازادی و ڕیفۆرم و تازەبوونەوە. ڕاستییەکەیشی، ئەگەر باس لە مێژووی مۆدێرنیزم بکرێت لە چوارچێوەی کولتووری کوردستانیدا، ئەم بزاڤەی گەنجە کوردەکان بە یەکەمین دەروازەکانی نوێبوونەوە و مۆدێرنیتەی کورد دەژمێردرێت.

ئەو گەنجە کوردانە، لەژێر کاریگەرێتی چەند فاکتەرێکدا، بەری داری بارودۆخێکی شارستانیی تازە بوون. ڕاستییەکەیشی، خودی خۆشیان لە هەمان کاتدا خوڵقێنی ئەو بارودۆخ و هۆکارانە بوون بەسەر یەکترەوە. کاریگەرێتییەکانیان وەردەگرت و لە هەمان کاتدا دەشیانبەخشینەوە. دەتوانین بەم شێوەیەی خوارەوە دەسنیشانی ئەو پێوەندییە ئۆرگانیکە بکەین لەنێوان بارودۆخ - فاکتەرەکان و ئەواندا:

پێش دەرکەوتنی ئەو گەنجە کوردانە، تەنانەت هاوزەمانی ئەوانیش، واتە لە کۆتایی سەدەی ١٩م و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، هەستی ناسیونالیستی و ڕاپەڕینە چەکداری و نیشتیمانییەکان بڵاچەیان سەندبوو: میرنشینی سۆران ١٧٨٤- ئابی١٨٣٦، میرنشینی بابان - ١٨٥١، میرنشینی بادینان - ١٨٣٧، میرنشینی بەدرخان -١٨٤٧ «کە لە ١٨٤٢ ئاڵا و دراوی خۆیشی دامەزراندبوو»، هەروەها ڕاپەڕینەکانی یەزدان شێر ٥٣-١٨٥٥، ڕاپەڕینەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ١٨٧٨- ١٨٨٢، ڕاپەڕینەکانی شێخ عەبدولسلامی بارزانی ١٩٠٧- ١٩١٢، ڕاپەڕینەکانی سمکۆ ئاغای شکاک ١٩١٣، شێخ مەحموود لە ١٩١٨-١٩٢٣، دەرسیم لە سەرەتای ساڵانی ١٩٢٠، شێخ سەعیدی پیران لە ١٩٢٥، تا دەگاتە ساڵی ١٩١٩: داخوازینامە نێودەوڵەتییەکەی ژەنەڕاڵ شەریف پاشا لە کۆنفرانسی ئاشتی لە پاریس بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی... هەموو ئەمانە زەمینەیان خۆشکرد بۆ ئەوەی نەوەی نوێی گەنجەکان (نووسەر، سیاسەتمەدار، ڕووناکبیران..) بەشێوەیەکی تازە بیر بکەنەوە، بە ئاوایەکی مۆدێرن و بەرنامەڕێژ خەبات بکەن.

کەواتە، بەپێچەوانەی دۆخی ڕۆژئاوا و هەندێ نەتەوەی دیکە؛ بناغەی ئەو پرۆژە مەعریفییەی کورد، لە بەستێنی مۆدێرنیتە و نوێکردنەوەدا، لای «گەنجە کوردەکان» بریتی بووە لە هەستی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی، کە لە کۆتاییدا ڕاپێچاون بەرەو چەمکەکانی دیکەی وەک: مافی ئافرەت، ئازادیی ڕادەربڕین، دیموکراسی، فیدڕاڵی،

مەدەنیەت.. تاد. لەسەرەتادا، لای کورد، هەستێکی ئازادیخوازی نەتەوەیی هەبووە ئنجا پاشان ئەو هەستە ئازادیخوازە نەتەوەییە خۆی لە چەمکە کۆمەلایەتی و شارستانی و مرۆڤایەتی و کولتوورییەکان ئالاندووە.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ژمارەیەکی زۆری نووسەر و ڕوناکبیرانی کورد، لە هەر چوار پارچەکەی کوردستانەوە، بەتایبەتی ڕوویان کردبووە ئەستەمبوڵ و ئنجاش پایتەختەکانی وڵاتانی ڕۆژئاوا. ئەستەمبوڵ، وەک قاهیرە، لەو سەردەمەدا، ببووە مەڵبەندێکی ڕۆشنگەر و تیشکهاوێژی ئەوتۆ کە نووسەر و ڕۆشنبیرانی نەک تەنیا کورد، بەڵکو ئەوانی زۆربەی میللەتانی وەک عەرەب و تورک و ئەرمەن و بولگاری و چەرکەس و فارس و هی دیکەشی تێدا کۆببۆوە؛ ئاڵوگۆڕێکی کولتووریی فراوانی تێدا ئەنجام دەدرا. ئەستەمبوڵ، ئەم پایتەختە ڕەنگینە فرە کولتوورە، ببووە پردێک کە بیری ڕۆشنی هەموو جیهان و کولتووری هەموو ئەورووپای بە دنیای دوواکەوتووی میللەتانی ڕۆژهەڵات، لەوانە کوردیش، دەگەیاند.. وەک حاجی قادری کۆیی دەڵێ:

سەوادی ئەعزەمی قوستەنتەنییە
گەلێ بێ ناوی کردە صەدری ئەعزەم

دروستبوونی ئەم پێوەندییە قووڵەی نێوان کورد لەگەڵ ڕۆژئاوا لەڕێگەی ئەستەمبوڵەوە، فاکتەرێکی بەهێزی دیکە بوو بۆ گەڵاڵەبوونی ئەم پرۆژەیەی گەنجە کوردەکان، هۆکارێکی دیکەی دامەزراندنی ئەو بزاڤەیان بوو. ئەمەش چونکە لەسەر دەستی ئەو نووسەر و ڕووناکبیرە گەنجە کوردە ئاوارە و دوورەوڵاتانەوە بوو کە بیر و نووسین، بیری کوردپەروەری و ئەدەب، تێکەڵ بە یەکتر بوون؛ چەمکی تازە لەبارەی ژیان و ئەدەب و هونەر و شارستانیەت لەدایک بوون؛ کۆمەڵێک پێشبینی و تێگەیشتنی هاوچەرخ بیروڕای تازە سەریان هەڵدا. ئەو ڕووناکبیر و نووسەرانە لە ١٩٢٣ بەم لاوە، دووای قەدەغەکردنی زمان و کولتووری کوردی و ڕاوەدوونانی ڕووناکبیرە کوردەکان لەلایەن ڕژێمی تورکیاوە، پەیتا پەیتا گەڕانەوە بۆ کوردستان: حوسێن حوزنی موکریانی، پیرەمێرد، ئیسماعیل حەقی بابان، ڕەفیق حیلمی، ئەمین زەکی بەگ.. بۆ کوردستانی عیراق؛ هەروەها برایانی بەدرخان و عوسمان سەبری و قەدری جان و جگەرخوێن بۆ کوردستانی سووریا. لە کوردستاندا، بەتایبەتی لە کوردستانی عیراقدا، ماڵێکی کولتووریی هێندە ڕەسەن و بەبڕشتیان دروستکرد کە تا ئەمڕۆش، ئێمە لە سایەی بەر و سێبەری ئەواندا دەژین.

تەنانەت لەو زەمانەشدا کاتێ لە ئەستەمبوڵ و هەندێکیشیان لە پایتەختەکانی ڕۆژئاوادا دەژیان، دیسان هەر توانیبوویان لەوێوە بناغەی ئەو ڕێنسانسە کولتوورییە دابڕێژن.

ئایا «گەنجە کوردەکان» پرۆژەیەکی مەعریفییان هەبووە؟

ئەگەر دیارترین سیمای کۆمەڵگەی مەدەنی کاری ڕێکخراوەیی و خەباتی سیاسی بێت (لەجیاتی جموجۆڵی چەکداری و عەشایەرگەری) ئەوا «گەنجە کوردەکان» دەبنە یەکەمین گرووپی ئەو ڕووناکبیرە کوردانەی دەیانویست لە کەناڵێکی مەعریفی و مەدەنییەوە تێبکۆشن بۆ گۆڕینی کۆمەڵگە. ئەمەش چونکە ئەوان هاتن بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا خەباتی چەکدارییان تەرجەمە کردە سەر خەباتێکی کولتووری، خەباتی ئەپستمۆلۆژییان لەجێگەی میلیتاریەت و چەک دانا؛ هەموو ئامرازێکی ئەو پرۆژە مەعریفییەشیان تاقی کردەوە.

شایانی باسە، هەرچی چالاکی و کارێکی ئەو گەنجە کوردانە ئەنجامیان دابێ، واتە جێبەجێکردنی سەرتاپای پرۆژە مەعریفییەکە و پێداویستییەکانی، هەر لە کڕینی چاپخانە و دامەزراندنی بنکە کولتووری و سیاسیەکانەوە بگرە تا دەگاتە دامەزراندنی قوتابخانەکان و چاپی ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێبەکانیان.. هەمووی لە باخەڵی خۆیانەوە دەرهاتوون، کەسی بوونە؛ هیچ حکوومەت و حزبێک کۆمەکی نەکردوون. ئەمەش بەپێچەوانەی دۆخی هەموو نەتەوەیەکی جیهان کە دیارە حکوومەتەکەیان یان لایەنێک لەپشتەوەیان بووە. کە دەگەڕێتەوە بۆ لەخۆبوردوویی و دڵسۆزیی ئەو ڕووناکبیرە گەنجە کوردانە.

سەرتاپای پرۆسەی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، واتە هەر هەموو مێژووی نوێی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە دوو گەنجی خوێندکاری کوردەوە دەست پێدەکات: عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسحاق سکووتی کە یەکەمیان کوردی مەڵبەندی عەرەبگیر بوو، ئەوی دیکەشیان کوردێکی دیاربەکری، هەردووکیشیان قوتابیی

کۆلێژی پزیشکی سەربازی بوون لە زانکۆی ئەستەمبوڵ، لەژێر کاریگەرێتیی بنەماکانی شۆڕشی فەرەنسا و فەلسەفەی ڕۆشنگەریی ئەورووپا و سیستەمی پەرلەمانتاری؛ پێش هەموو شتێک هاتن، لە ئەستەمبوڵ، لە ڕۆژی ٢١/٥/١٨٨٩ یەکەمین ڕێکخراوی سیاسییان لە مێژووی کورددا (تەنانەت لە مێژووی هەموو ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا) بەنهێنی دامەزراند: ڕێکخراوی ئیتیحاد و تەرەقی.

ئەم دوو قوتابییە گەنجە کوردە، کە دوو ڕووناکبیری ئەرمەن و چەرکەسیشیان لەگەڵدا بوو، لە سەرەتادا بریتی بوون لە تەنیا چوار - پێنج قوتابیی گەنج، پاشان بوونە یازدە ئنجا پازدە قوتابییەک لە چوارچێوەی زانکۆدا، بەڵام پاشان ژمارەیان گەیشتە دەیان و سەدان و لە کۆتاییدا بوونە ڕێکخراوێکی جەماوەریی هێندە فراوان کە داوای لەناوبردنی سیستەمی سوڵتانەتی و ئیمپراتۆریەتی عوسمانییان دەکرد و ئامانجیان ئەوە بوو کە سیستەمێکی «نیمچە عەلمانی» و پەرلەمانتاری و دیموکراسی یان فیدراڵی دابمەزرێت کە ماف و ئازادییەکانی تاکەکەس و هەموو توێژ و دین و نەتەوە و چینێک مسۆگەر بکات.

جگە لەو دوو گەنجە کوردە، دەیان ڕووناکبیری گەنجی دیکەش بوونە ئەندام و خەباتگێڕی ئەم حیزبەی (ئیتیحاد و تەرەقی)، دیارترینیان: عەبدولڕەحمان بەدرخان، میقداد - مەدحەت بەدرخان، ڕەزا گۆگالب، حیکمەت بابان، ئیسماعیل حەقی بابان، هەروەها ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندان کە لە ١٨٩٨/٧/٩دەبێتە باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی لە ستۆکهۆڵم بەڵام لەژێرەوە ئەندامێکی چالاکی ئەم ڕێکخراوەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بوو دژ بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

شایانی باسە، ئەم ڕێکخراوە «کە دوو گەنجی کورد دایانمەزراندبوو!» لەکۆتاییدا ناویان لێنرا (تورکە گەنجەکان) کە لە ١٩٠٨ کوودەتایەکیان بەسەر دەوڵەتدا کرد و دەسەڵاتیان گرتە دەست. بەم شێوەیە ئیتر، لە ١٩٠٨ بەملاوە، وردە وردە چەندین ڕێکخراوی دیکە و یانەی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵەی کولتووریی دیکە لەلایەن دەستەی جۆراوجۆری گەنجە کوردەکانەوە لەپێناو ئامانجە کولتووری و مەعریفی و نەتەوەییە کوردەکانەوە دروست بوون:

- لە ١٩ /٩/ ١٩٠٨: ڕێکخراوی «کوردستان تەعالی و عەزمی قەوی جەمعیەتی». شەریف پاشا و عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان لفە ئەستەمبۆل دایانمەزراند. هەندێ مێژوونووس وای بۆ دەچن کە ناوی (کورد تەعاون و تەرەقی جەمعیەتی) بووە. ڕۆژنامەیەکیان لە ١٩٠٨ بڵاودەکردەوە بە ناوی (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی)؛ پیرەمێرد سەرۆک نووسینی بوو؛ سەعید نەورەسی و عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسماعیل حەقی بابان و چەندین نووسەری دیکە لەو گۆڤارەدا دەیاننووسی. لە ٢٥ی ئەیلوولی هەمان ساڵ یانەیەکی ڕۆشنبیریی کوردیشیان کردەوە.

- هەر لە ١٩٠٨ خەلیلی خەیاڵی، لەگەڵ هەندێ هاوڕێی ڕووناکبیری دیکەی، لە گەڕەکی گیوو بەگ پاشا لە ئەستەمبوڵ کۆمەڵێکیان دامەزراند بە ناوی «جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی» پاشان چاپخانەیەکیشیان بۆ بلاوکراوەکانی کۆمەڵەکەیان دامەزراند.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بەشێکی زۆری نووسەر و ڕووناکبیرانی کورد، لە هەر چوار پارچەکەی کوردستانەوە ڕوویان کردبووە ئەستەمبوڵ

- لە ١٩٠٨/٩/٢٥: شەریف پاشا، لە ئەستەمبوڵ، لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان و شێخ عەبدولقادری شەمزینی و داماو ئەحمەد و زولکەفەل پاشا... کۆمەڵەی (کورد تەعالی و تەرەقی جەمعیەتی) دادەمەزرێنن. لە هەمان ڕۆژدا یانەی کۆمەڵەکەش لەئەستەمبوڵ دەکرێتەوە و نوێنەری شاری مووش، ڕەشید بەگ، وتاری کردنەوەی یانەکەی تێدا دەخوێنێتەوە.

- دیسان لە ١٩٠٨ کۆمەڵەی نەشری مەعاریفی کوردی لە ئەستەمبوڵ دادەمەزرێت و خوێندنگەیەک بۆ منداڵانی کورد لە ناوچەی (چەنبەرلی تاش) دروست دەکا.

حکوومەتی گەنجە تورکەکان واتە سەرکردایەتیی ڕێکخراوی ئیتیحاد و تەرەقی، کە ئەو کاتە کەوتبووە دەست چەند گەنجێکی تورکی شۆڤینیستەوە، (دووای بەهارێکی کەم خایەنی زەرد) لە پرەنسیپەکانی خۆیان لەهەمبەر ماف و ئازادییەکانی کورد پەژیوان بوونەوە.

ئەمەش بەپێچەوانەی ئەو گفت و پرەنسیپانە بوون کە بەپێی کۆنگرەی حیزب لە ساڵی ١٩٠٧ لە پاریس: بەڵێن وابوو خودموختاری بدەنە کورد.

هەر لەو ساڵەدا (١٩٠٨) دووای ئەوەی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی (تورکە لاوەکان) هاتنە سەر حوکم، پاش چەند مانگێک، دەمودەست کەوتنە دژایەتیی ماف و ئازادییەکانی کورد. پێش هەموو شتێک چوون لە مانگی ١٩٠٨/١٢ ڕێکخراوە کوردییەکەی (کورد تەعاون و تەرەقی جەمعیەتی)یان داخست؛ دکتاتۆرییەتێکی سەختیشیان سەپاندە سەر ئازادییەکانی گەلی کورد. لەم بەستێنەدا ژەنەراڵ شەریف پاشا، کە تا ئەم ساڵەش خۆی بە دڵسۆز و لایەنگیری ئیتحادییەکان دەزانی، سەبارەت بەم هەڵوێستە تۆرانچێتییە دەرهەق بە کورد، لێیان هەڵدەگەڕێتەوە و دژیان دەوەستێ. ناوبراو یەکێک دەبێت لە یەکەمین ئەو گەنجە کوردانەی لە گەنجە تورکەکان (واتە لە ئیتیحاد و تەرەقی) تووڕە دەبێت و واز لە حیزبەکەیان دەهێنێ! دووای ئەویش د. عەبدوڵلا جەودەتی دامەزرێن و عەبدولڕەحمان بەدرخان و وردە وردە هەموو گەنجە کوردەکان (مەگەر تاک و تەرایەکی وەک ڕەزا گۆگالب و محەمەد شوکری سەگبان نەبێت کە تەنانەت خۆشیان بە تۆرانی ناونووس دەکەن!)

بەم شێوەیە، کۆتایی ساڵی (١٩٠٨) دەبێتە کۆتایی پێوەندییەکانی گەنجە کوردەکان بە گەنجە تورکەکانەوە، دەبێتە ساڵی دامەزراندنی ڕێکخراوە کوردییە نەتەوەییەکان بە مانای تەواوی زاراوەی «نەتەوە»؛ (چونکە جاران ئیتیحاد و تەرەقی ڕێکخراوێکی عوسمانی و گشتی بوو: ئەندامانی هەموو نەتەوەیەک دەیتوانی تێیدا خەبات بکات!). «٥»

بەم شێوەیە، دەبینین: وازهێنان لە ئیتیحاد و تەرەقی و وازهێنان لە ئایدیۆلۆژییەتی پان عوسمانیزم، فیدراڵیزم، ڕادیکاڵیزم.. وای کرد کە ئەو توخمانەی جموجۆڵی ناسیوونالیزمی کورد پێکدەهێنن، هێدی هێدی، لەیەکتری کۆببنەوە؛ لە کۆتاییشدا پرۆژەیەکی مەعریفیی کوردانە و ئەدەبیاتێکی سەربەخۆی جیاواز و کولتوورێکی نەوژەن لەناو کورداندا دروست ببێت.

لە مانگی ١٩٠٩/١ یەکێک لەو گەنجە کوردە سیاسەتمەدارانەی مەترسییەکی گەورەی بۆ سەر حکومەتی ئیتیحادییەکان هەبوو (ژەنەراڵ شەریف پاشا)، میانەی لەگەڵ سەرکردایەتیی حوکوومەتی ئیتحاد و تەرەقی تێکدەچێ: لەسەر ئەوەی کە ئیتحادییەکان ڕازی نابن شەریف پاشا ببێتە باڵوێزی دەوڵەتی تورکیا لە پاریس. ئیتر لە مانگی ١٩٠٩/٢ ژەنەراڵ شەریف پاشا دەچێتە پاریس و لە ناوەڕاستی ١٩٠٩ حزبێک بە ناوی (حزبی ڕادیکاڵی عوسمانی) دژ بە حکومەتی ئیتحادییەکانی تورکیا، لە شاری پاریس دادەمەزرێنێت و لە ١٥/١٠/١٩٠٩ گۆڤارێک بە ناوی مەشرووتیەت کە ئۆرگانی حزبەکەی خۆبەتی، لە پاریس بڵاو دەکاتەوە کە تا مانگی شوباتی (١٩١٤) بەردەوام دەبێت و (٥٥) ژمارەی بە زمانی فەرەنسی و ئینگلیزی لێ بڵاو دەکاتەوە. لە هەمان کاتیشدا ناوبراو، لە ماوەی ١٩١٠-١٩١٤ پێوەندییەکی بەردەوام و پتەوی، لەپاریسەوە، لەگەڵ هەموو (جەمعیەت) و (کلووب) و (شەخسیات) و ڕێکخراوە نهێنییەکانی کوردستان هەبووە، بەتایبەتیش لەگەڵ ئەوانەی ئەستەمبوڵ و قاهیرە و ژنێف. بەم شێوەیە، «مەسەلەی کورد» لەڕێگای گۆڤارەکەیەوە دەگەیەنێتە ئاستی گفتوگۆی دیبلۆماسی و نێودەوڵەتی. جگە لەمە، بە کردەوەی سیاسیانەش هەمان کار دەکات: لە سەرەتای ١٩١٤: شەریف پاشا لە حکومەتی ئینگلیزەکان نزیک دەکەوێتەوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا: لەگەڵ بیرس کۆکس، باڵوێزی بەریتانیا لە پاریس، کۆدەبێتەوە و ئامادەیی خۆی نیشان دەدات بۆ هاوکاریکردنی حکومەتی بەریتانیا لەبارەی نەخشەدانانێک بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا.

بەدەر لەم ڕیزپەڕییەی ژەنەراڵ شەریف پاشا، کە تا ساڵی ١٩١٤ هەر لە چوارچێوەی خەباتێکی ڕادیکاڵی عوسمانیدا دەمێنێتەوە، زۆربەی هەرە زۆری گەنجە کوردەکانی دیکە، لە ١٩٠٨ بەم لاوە بەرنامەی خەباتیان بریتی دەبێت لە خەباتێکی نەتەوەیی و ڕزگاریخوازی ناسیوونالیستانە. ئیدی وردە وردە ڕێکخراوی نەتەوەیی - کولتووری - کۆمەڵایەتیی سەر بەم هێڵە ناسیونالیستە دامەزران:

- لە ١٩١٢-١٩١٤ کۆمەڵەی ئیستیخلاسی کوردستان لە ورمێ لە ساڵی ١٩١٢، لەلایەن سەید عەبدوڵلای کوڕی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری، بە

هاوکاریی سەید تەهای نەهری و سمکۆ ئاغای شکاک دامەزراوە.

– لە ١٩١٢ یەکەمین رێکخراوی خوێندکارانە، رێکخراوی تەڵەبەی کوردان بە ناوی (هێڤی) دادەمەزرێت، کە پێشتر لە ١٩١٠/١/١٠ دامەزرابوو، بەڵام لە ١٩١٢ مۆڵەت وەردەگرێت. ژەنەراڵ شەریف پاشا لە ژمارە (٤٧)ی گۆڤارەکەی خۆیدا (مەشرووتیەت) نامەیەکی پیرۆزبایی بەزمانی فەرەنسی بەبۆنەی دامەزراندنی (جەمعیەتی هیوای طەلەبەی کوردان) بلاو دەکاتەوە و داوا لە گەلی کورد دەکات کە خەبات پتەوتر بکەن بۆ ئەوەی «لەدەست ئەو بەلایەی ولاتەکەمان رزگارمان بێت کە ناوی ئیتیحادو تەرەقییە». لە هەمان وتاردا پیرۆزبایی لە دەرچوونی گۆڤاری (رۆژی کورد) دەکات.

– لە ١٩١٣ کۆمەڵەی جیهاندانی لە شاری خوی لە کوردستانی ئێران، عەبدولرەزاق بەدرخان دایمەزراند و پاشان لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩١٣ قوتابخانەیەکی هەر لەناو جەمعیەتەکەدا کردەوە. زمانی رووسی و کوردییان تێدا دەگوتەوە.

– لە ١٩١٥: لوتفی فیکری، لەگەڵ چەند رۆشنبیرێکی دیکەی کورد پارتی موجەددید لە ئەستەمبوڵ دادەمەزرێنێ.: جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت و دابڕانی خەلافەت لە سوڵتان. شەریف پاشا لە گۆڤاری مەشرووتیەت باسی کردووە.

– لە ١٩١٨ کۆمەڵەی (کوردستان تەعالی جەمعیەتی) لە ئەستەمبوڵ، کە شێخ عەبدولقادری شەمزینی سەرۆک و ئەمین عالی بەدرخان جێگر بووە. ئەندامەکانیشیان: حیکمەت بابان، مستەفا شەوقی، محەمەد میهری، هەمزە موکسی، مەمدووح سەلیم، ع. رەحمی هەکاری، عەزیز یامولکی، کەمال فەوزی. هەر ئەم کۆمەڵەیەش پشتگیری بلاوکردنەوەی گۆڤاری (ژین)ی کردووە. لە هەمان ساڵدا کۆمەڵەی (کوردستان ئیستیقلال جەمعیەتی) لە قاهیرە لەلایەن سورەییا بەدرخان، هەروەها لە هەمان ساڵدا یانەی کوردی لە دیاربەکر لەلایەن ئەکرەم جەمیل پاشاوە دامەزراووە.

– لە ١٩١٩ لە مانگی گوڵان، لە ئەستەمبوڵ بۆ یەکەم جار (کۆمەڵەی پێشکەوتنی ژنانی کورد/ کورد قادینلار تعالی جمعیەتی) دادەمەزرێت لە پێناو گرێدانەوەی خەباتی ئافرەتانی کورد بە خەباتی نەتەوەییەوە.

دروستبوونی ئەم پێوەندییە قووڵەی نێوان کورد لەگەڵ رۆژئاوا لە رێگەی ئەستەمبوڵەوە، فاکتەرێکی بەهێزی دیکە بوو بۆ گەلاڵەبوونی ئەم پرۆژەیەی گەنجە کوردەکان

– لە ١٩٢٠/٥/٢٠ یانەی سەرکەوتن لە بەغدا.(*)

– لە ١٩٢٢ کۆمەڵەی کوردستان لە سلێمانی کە مستەفا عەزیز پاشا و رەفیق حیلمی و ساڵح قەفتان و ئەحمەدبەگ و شوکری عەلەکە دایانمەزراندووە و گۆڤارێکیان بە ناوی (بانگی کوردستان) دەرکردووە. ئامانجی سەرەکییان بریتی بووە لە پشتیوانی کردنی شۆڕشی شێخ مەحموود.

– لە ١٩١٨ لقێکی جەمعیەتی تەعاون لە دیاربەکر کرایەوە و ناوی نرا یانەی کورد (کورد کلوبی). دکتۆر جەودەت بەگ جێگری سەرۆک بوو، کەریم جەردیس زادە ژمێریار. نزیکەی دوو هەزار ئەندامی هەبوو لەوانە محەمەد میهری و دکتۆر فوئاد. لە کۆتاییدا رێکخراوێکی دیکەی لێ دامەزرا بە ناوی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە؛ ئەمین عالی بەدرخان و شوکری بابانزادە و عەبدوڵلا جەودەت و ئەکرەم جەمیل پاشا سەر بەم رێکخراوە بوون. گۆڤاری ژین ١٩١٩ ئۆرگانیان بوو.

– ئەحمەد خواجە دەڵێ: "کۆمەڵەی لاوانی کورد" کە لە هەولێر لە ١٩٢١ دامەزرابوو، لە هەولێر شانۆگەریی سەلاحەدینیان پێشکەش کردووە. عەبدوڵلا عەزیز کارگەچی و ئەحمەد فەخری سامی و عەبدوڵلا سامی ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە بوون و بەشدارییان لەو شانۆگەرییەدا کردووە. بلاوکراوەیەکی دەسنووسی رەخنەیی توندوتیژیان هەبوو. عەبدولخالیق قوطب و محەمەد مەحموود قودسی و تاهیر سادق و مستەفا خۆشناو و خەیروڵلا عەبدولکەریم و سەید نەظیف کۆیی ئەندامانی دیکەی ئەم کۆمەڵەیە بوون».

– لە ٢/٢٤/ ١٩٢٦ کۆمەڵەی زانستیی کوردان لە سلێمانی، کە ئەحمەدیەگی تۆفیق بەگ و کەریم زانستی و رەفیق حیلمی دایانمەزراندووە. تیپی شانۆیی قوتابخانەی زانستی کە سەر بەو کۆمەڵەیەی (زانستی) بووە لە سلێمانی، لە ١٩٢٦ دامەزراوە، چەندین بەرهەمی شانۆیی هەبووە. جگە لە پیشاندانی فیلمی

سینەمایی لەناو ئەم جەمعیەتەدا.

هەموو ئەم کۆمەڵە ڕۆشنبیری و ڕێکخراوانە، کە دەیان ڕووناکبیر و سەدان گەنج بەشداربییان تێدا کردووە و ئەندامیان بوونە، یەکێکە لە نیشانە و بەڵگەکانی هەبوونی ئەو پرۆژە مەعریفی و ژیانە مەدەنییە کە تازە ڕووی کردبووە کوردان.

لەسەرووی هەموو ئەمانەشەوە، هەر لەسەر دەستی یەکێک لەو گەنجە کوردە دیپلۆماسیانەیە کە بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا «کێشەی کورد» لەسەر ئاستی ناوخۆ و ناوچەییەوە بەرزدەبێتەوە ئاستێکی جیهانی: ژەنەڕاڵ شەریف پاشا داخوازینامەیەک پێشکەش دەکاتە کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی ئاشتی لە پاریس لە ساڵی ١٩١٩دا لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخی بۆ کورد. دیسان هەر بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا، هەمان ئەو گەنجە ڕووناکبیرە کوردە نەخشەیەکی کوردستانی گەورە دروست بکات و وەک ئامرازێکی دەربڕینی هەستی نەتەوەیی، لەناو داخوازینامەکەیدا بەدەری بخات.

دەستاوەردێکی ئاپستمۆلۆژیی دیکەی گەنجە کوردەکان، گۆڕینی سیستەمی خوێندن و پەروەردە بوو، دامەزراندنی قوتابخانە بوو لەشێوەیەکی نوێدا بە ناوەڕۆکێکی هاوچەرخی ئەوتۆ کە لەگەڵ دۆخ و پێداویستییەکانی هاوزەمان بگونجێ.

زەمانی کلاسیک، واتە زەمانی پێش «گەنجە کوردەکان» سیستەمی خوێندن کە پێی دەگوترا (فەقێیاتی) یان (خوێندنی حوجرە) سیستەمێکی کۆن و دوواکەوتوو، ئیسلامی بوو. بەپێی قۆناغی یەک لەدووای یەکی خوێندن بەم شێوەیە بووە: سوختە، موقەدیمات خوێن، ناسکە موستەعید ، موستەعید. ئەو بابەت و دەرسانەیش لە حوجرە و و مەدرەسەکاندا دە گوترانەوە (قەید و تەذبیب و شەرح و حاشیەکان...) دیارە، وەک حاجی دەڵێ بەرباد و بێ کەڵک بوونە، نەک هەر سوودێکی ئەوتۆیان نەگەیاندۆتە فەقێکان، بەڵکو بەربەستێکیش بوونە لەبەردەم پێشکەوتنی کورد. بەدرێژایی سەدان ساڵ هەمان سیستەم، هەمان کتێب، هەمان دەرس، هەمان مەعریفەی باوی سواو خۆی دووبارە کردۆتەوە: بێ ئەوەی هیچ ئەبستمۆلۆژیایەکی نوێ دابهێندرێت کە لەگەڵ واقیعی تازەی کوردستان و لەگەڵ ژیانی جیاوازی ئینسانی جیاوازی هەر قۆناغێک یەکتر بگرێتەوە. تەماشاکە گەنجێکی یاخی، حاجی قادری کۆیی، کاتێ خوێندنی فەقێیاتی تەواو دەکات و ڕوودەکاتە ئەستەمبۆڵ، چۆن لەوێ چاوی دەکرێتەوە و تێدەگا کە ئەو مەلای دەرس و موفتییانەی کوردستان چەندە گەوج بوونە، چۆنیش هەر هەمان سیستەمی خوێندن لە کوردستاندا ببووە بەربەستێک لەبەردەم پێشکەوتنی قوتابی و گەنجی کورد:

ئێستە مەعلوومی بوو هەموو میللەت
ئەی مەلای دەرس و موفتیی ئوممەت
قەید و تەذبیب و شەرح و حاشیەکان
بوونە سەددی مەعاریفی کوردان

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بەملاوە، نووسەر و ڕووناکبیرە «گەنجە کوردەکان» دەست دەکەن بە پەیداکردنی هوشیاری و وردە وردە ڕەخنەگرتن. بێداردەبنەوە و دەزانن کە لەپێناو وەدیهێنانی ڕێنسانسێکی کولتووریدا پێویست وایە پرۆژەیەکی مەعریفی دابمەزرێت. بۆ ئەم مەبەستەش دێن پێش هەموو شتێک قوتابخانەی نوێ، واتە قوتابخانەی سەر بە سیستەمی مۆدێرن دادەمەزرێنن. ئەم قوتابخانە و خوێندنگە مۆدێرنانەش بێگومان ڕۆڵێکی دیاریان هەبوو بەسەر بووژاندنەوەی ڕۆشنبیری و نەشونمای جموجۆڵی ئەدەبی. قوتابخانەکان، جگە لە ناوەڕۆکی هاوچەرخی ئەبستمۆلۆژی و پەروەردەیی و ڕۆشنبیرییان، چالاکییە شانۆیی و کولتوورییەکانیشیان، ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە بڵاوکردنەوەی چەمکە فیکری و ڕۆشنگەری و ئەدەبییە تازەکان و نوێکردنەوەی چێژی ئێستێتیکیی خەڵک.

لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، لە ١٨٩٢ تا ١٩٠٧ لە ئەستەمبۆڵ قوتابخانەیەکی گشتی بە ناوی (عەشیرەت مەکتەبی) هەبوو کە منداڵانی کوردیش دەیانتوانی زمانی عوسمانی و عەرەبی تێدا فێر بن. هەروەها لە سلێمانی، لە ١٨٩٣ بەم لاوە قوتابخانەی ڕوشدییەی عەسکەری کرایەوە کە دەرچووەکانی دەنێردرانە بەغدا و ئەستەمبۆڵ بە مەبەستی تەواوکردنی زانستەکانی عەسکەری. ئەمین زەکی بەگ و ئیسماعیل حەقی شاوەیس و مەعرووف جیاوک و ئەمین ڕواندزی و دەیانی دیکە.. دەرچووانی ئەم قوتابخانەیەن. سەعید صدقی حەسەن کابان لە ١٩٠٣ بۆتە مامۆستا لەوێ. ئنجا لە ١٨٩٩ لە سلێمانی

مـەكـتـەبی ئەعـدادی لە سلێـمـانی كـراوەتەوە. جگە لەمانەش لە ١٩٠٠ لە سەردەمی عوسمانییەكاندا لە هەولێـر، بەپێی سـجلاتی كـۆن، وانەی " لیـسـانی فەرەنسەوی و مۆسیقا و ڕەسم و ئال ئیشلەری و تەربیەی بەدەنی و حوسنی خەت " دەخوێنرا. دووای ئەمیش لە ١٩٠٨- ١٩٠٩ قـوتابخـانەیەكی دیكە بە زمـانی كـوردی لە ناوچەی (چەنبـەرلی تاش) لەناو بینایەی ڕێكخراوی "كورد نەشری مەعاریف جەمعیەتی" لە ئەستەمبۆڵ بە ناوی (كورد نموونە مەكتەب ئیپتیدائیسی - مەشرووتیەت) كرایەوە كە خەلیل خەیالی و ئەحمەد كوردیزادە دایانمەزراندبوو. مامۆستای ئەو قوتابخانەیە سەعید كوردی بووە كە ئەو كاتە سەرنووسەری ڕۆژنامەی شەرق و كوردستان بووە. جەمعیەی ناوبراو لەوكاتەدا كتێبێكی ڕێزمانی و قوتابخانەیی بۆ قوتابییەكان چاپكردبوو. پاشانیش لە ١٩١٠ قوتابخانەیەكی دیكە لە ئەستـەمـبـۆڵ لە گـەڕەكی دیوانلی دادەمـەزرێ، عەبدولڕەحمان بەدرخان مامۆستا بووە و مانگی ٣٠ لیرەی عوسمانلی لە باخەڵی خۆی لە خەرجیی ئەو قوتابخانەیە سەرف كردووە. دوواتریش لە ١٩١٣/١/٤ قوتابخانەیەكی كوردیی دیكە لەلایەن عەبدولڕەزاق بەدرخان لە (خوی) لە كوردستانی ئێران: ئەلف و بێی ڕووسی و ئەدەبی ڕووسی و زمانی كوردی فێری قوتابیان دەكەن. سمكۆ ئاغای شكاك هاوكاریی دەكردن. لە هەمان ساڵ و شوێندا دامەزراندنی (كۆمەڵەی ڕۆشنبیریی كوردستان). لە شاری سلێمانیش لە ١٧ی مانگی ئۆگەستی ١٩٢٠ دەبینین «لە مەكتەبی نموونەی سەعادەت قوتابی قەید و قبووڵ دەكرێ و لە یەكی مانگی سێپتەمبەری ١٩٢٠ ڕۆژی چوار شەممە مەكتەب دەكرێتەوە و دەست بە دەرس خوێندن دەكرێ. حكوومەت كتێب، دەفتەر، قەڵەم، كاغەز، مەرەكەب، تەباشیریان ئەداتێ و هیچیان لێ ناسێنێ». هەر لە ساڵی ١٩٢٠ یەكەم كتێبی چاپكراوەی ڕەسمی لە كوردستانی عیراقدا كە بۆ قوتابخانەكان ئامادەكرا و بڵاوكرایەوە، نووسراوی مامۆستای قوتابخانەی نموونەی سەعادەت، محەمەد باشقە (١٨٩٠ ـ ١٩٨٠) كە بە هاوكاریی مێجەرسۆن و محەمەد زەكی دایناوە بە ناونیشانی (ئەوەڵەمین قیرائەتی كوردی) لە ساڵی ١٩٢٠دا لە چاپخانەی حكوومەت لە بەغدا چاپكراوە.

ئنجا لە ١٩٢٦ لەلایەن ئەحمەد عەزیز ئاغاوە (ئەلف و بێ) لەجیاتی (ئەوەڵەمین قیرائەت) بۆ پۆلی یەكەم دانرا. لە هەولێریش، هەر لەو دەوروبەرەدا قوتابخانەی ئەربیل ئوولای هەولێر هەبووە كە تێیدا «لیژنەی فەن و تەمسیل» چالاكیی نواندووە و بە یەكەمین لیژنەی نواندنی شانۆیی دەژمێردرێ لە كوردستاندا. ئیتر وردە وردە دەیان قوتابخانەی دیكە لە كوردستاندا سەریان هەڵدا و لە ناوەڕاستی بیستەكاندا قوتابخانە بۆ كچانیش دەرگاكانیان كەوتە سەر پشت.«٦»

بەم شێوەیە، ئەو ڕووناكبیرە گەنجە كوردانە، بەپێچەوانەی شێخ و موفتی و مەلا و میرە كوردەكانی سەدەكانی ڕابردوو، بزووتنەوە كۆمەڵایەتی و نەتەوەخوازییەكەی ئەو سەردەمەی كوردستانیان، لە ئاستی سەرزارەكییەوە، لە ئاستی كارەسات و ڕاپەڕینە ڕۆژانەكانەوە گەیاندە ئاستی بە ئەبستمۆلۆژیاكردن، ئاستی بە مەعریفەكردنی كردەوەكان. گەیاندیانە ئاستی ئایدیۆلۆژیا و بە پڕۆژەكردنی نووسین و هوشیاری.. ئەمەش لەڕێگەی بڵاوكردنەوەی خوێندەواری بە زمانی كوردی و كردنەوەی قوتابخانەكان و هێنانە ئارای سیستەمێكی پەروەردەیی هاوچەرخ و خوڵقاندنی زەمینە بۆ دروستبوونی مەعریفەیەكی نوێ. ئەمە كارێك بوو كە موفتی و میر و مەلا و شێخ و خاوەن تەریقەتەكانی سەردەمی كلاسیك (مەلای جزیری و مەولانا خالیدی نەقشبەندی و مەلا مەحموودی بایەزیدی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی و زۆری دیكەش ..) هەرگیز نەیانتوانیبوو پەی بە ئەنجامدانی ببەن و جێبەجێی بكەن.

تا دەوروبەری ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم - لە چەند شاعیرێك زیاتر - هیچ مەلا و شێخ و میر و موفتی و میرزایەك (كە منەوەرەكانی ئەوكاتە بوون) نەهاتوون كتێبێك لەبارەی ژیان و كۆمەڵ و زانست و هەر چی شتێكی دیكەوە بە كوردی بنووسن. ئەمەتا شاعیرێكی گەنجی كۆتایی سەدەی نۆزدەم، حاجی قادری كۆیی یاخیگەر، ڕەخنە لەم بێ عەقڵی و خۆ بە كەم زانینیەی نەسلی ڕووناكبیرانی پێش خۆی دەگرێت و دەڵێ (حەیف):

كتێب و دەفتەر و تەئریخ و كاغەز
بە كوردی گەر بنووسرایە زەمانی
مەلا و میر و پادشامان

هەتا مەحشەر دەما ناوونیشانی

هیچ خواجە و خان و کوێخا و مەلا و میر و موفتی و مووریدێک (کە منەوەرەکانی ئەوکاتە بوون) نووسراوێکیان (لە شیعر زیاتر) بە زمانی کوردی نەنووسیوە؟ دیسان هەر هەمان شاعیری یاخی، کە سەر بە نەوەی گەنجی تازەی ڕاچەنیوی کۆتایی سەدەی نۆزدەیە، بە هوشیارییەکی هێرشکارانەوە دژی مەلا و «عولەما» و ئوستادە کۆنەکانمان، گەواهیمان بۆ دەدات:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت

بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت

هۆی سەرەکیی ئەم بە کوردی نەنووسینە، بە باوەڕی من، لەوەدایە کە خواجە و کوێخا و مەلا و میر و موفتی و میرزاکان، واتە نەسلی پیری دەسەلاتدار، نەیانویستووە نەسلی گەنج و نەوجەوان و قوتابی (واتە شاگرد و سوختە و موستەعید و فەقێکان) لەو نیعمەتە بەهرەمەند بن کە ناوی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و هونەر و زانستە! ئەمەش چونکە، هەموومان دەزانین: توانای نووسین و خوێندنەوە، یان سوودوەرگرتن لە زانست و ڕۆشنبیری و هونەر، گەنج و خوێندکاران دەگەیەنێتە لێوارەکانی یاخیبوون و ئازادی؛ ئەمەش مەترسی بۆ سەر دەسەلاتداری پیر و میر و مەلا دروست دەکات.

بەکوردی نووسین یان توانایی کوردی خوێندنەوە، یان تەنانەت هەر فێری خوێندەواری بوون و ڕۆشنبیربوون، لە دیدی ئەو مەلا و میر و منەوەرە پیرانەدا، دەکاتە: مەترسیی ئەوەی بەرژەوەندی و پایە و بەهاکانی خۆیان بەسەر خۆیاندا قلّب ببێتەوە. بۆیە زۆربەی هەرە زۆریان، نەک هەر بەلایانەوە گرنگ نەبووە، خەڵک فێری خوێندەواری و نووسین بە کوردی و خوێندنەوە بە کوردی بکەن، بەڵکو ڕێگەشیان لێ گرتووە؛ تەنیا ئەوەیان لەلا بەس بووە چەند ژمارەیەکی کەمی فەقێ و شاگرد لە حوجرەکانیاندا ڕابگرن ئەویش لەژێر سانسۆر و زەبری دارحەیزەراندا!

بەپێچەوانەی ئەمانە، گەنجە کوردەکان هاتن پێش هەموو شتێک بایەخیان دایە نووسین بە کوردی. کەواتە نووسین (پەخشان) بە زمانی دایک، خۆی لە خۆیدا پرۆژەیەکی مۆدێرن و لەو زەمانەدا هەنگاوێکی نوێگەرا بووە.

هەر لێرەشەوە دەبینین، سەدەکانی ڕابردوو خاسیەتێکی شەرمەزاری لەم بەستێنەدا هەیە ئەویش ئەوەیە کە هیچ هۆشیارییەکیان لەبارەی خۆیانەوە نەبووە؛ هیچ هوشیارییەکمان لەبارەی خۆیانەوە ناداتێ. ئەمەش بە پێچەوانەی (سەردەمی گەنجە کوردەکان) کە جورئەتی پەیدا کرد هوشیارییەک لەبارەی خۆیەوە ببەخشێت و خۆی بنووسێتەوە!

تەنانەت لە ئاستی جیاوازییەکانی زمانی دەربڕینیشدا، ئەو گەنجە کوردانە هەوڵیانداوە زمانێکی جیاواز لەچاو زمانی کلاسیکی کوردی دەکار بێنن. بەم شێوەیە، زمانێکی تازەیان هێنایە ئارا کە شاعیری گەورەی ئەو زەمانەمان، عەبدوڵڵا گۆران ناوی دەنێت (زمانی کوردیی عوسمانلی) ؛ ئەو زمانەش - بە بۆچوونی گۆران - تەواو لەژێر تەئسیری ڕۆمانتیکە تورکەکاندا بوو. «٧»

گەنجە کوردەکان لەپێناو ئەو ڕێنسانسە کولتوورییەدا، پرۆژەی هێنانی یەکەمین چاپخانە کوردییەکانیشیان هێنایە دی:

١- چاپخانەی میقداد- مەدحەت بەدرخان (١٨٩٨)

لە ژمارە چواریدا نووسراوە کە ڕۆژنامەی کوردستان لە چاپخانەی سەربەخۆی ڕۆژنامەی (کوردستان)دا چاپکراوە «لمصرێ ل مطبعا جریدەیا کوردستانێ طەبع بیە». ژمارە پێنجیش لە هەمان ئەو چاپخانە کوردییەدا.

لەم دوو ژمارەیەی ڕۆژنامەی ناوبراودا هیچ باسێک لە بارەی کڕینی چاپخانە و دامەزراندنی چاپخانەیەکی سەربەخۆ بۆ ڕۆژنامەکە نەکراوە، بەڵام لەوە دەچێ کە میقداد مەدحەت بەدرخان لەو ماوەیدا بە ڕاستی چاپخانەیەکی سەربەخۆی بۆ بڵاو کردنەوەی (کوردستان کڕیبێت. لە هەمان دەور و زەمانیشدا، فەرەجوڵڵا زەکی ئەلکوردی، کە دیارە ڕۆشنبیرێکی بە نەژاد کوردی میسر بووە، چەند کتێبێکی بە زمانی عەرەبی چاپ کردووە و لەسەر هەر یەکێکیانی نووسیوە (مطبعە کردستان). ئێمە پێمان وایە ئەم دوو چاپخانەیە هەمان شت نین؛ بەڵام نەشمانتوانیوە بزانین ئەو چاپخانەیەی زەکی ئەلکوردی چی بووە؟ هەر چۆنێک بێ ئەگەر برایانی بەدرخان و ڕۆژنامەی کوردستان ١٨٩٨- ١٩٠٢ چاپخانەیەکی سەربەخۆیان هەشبووبێت، ڕاستە بە یەکەمین چاپخانەی کوردی لە قەڵەم دەدرێت، بەڵام زوو جوانەمەرگ کراوە و لە ژمارە ٤ و٥ زیاتر بەرووبوومێکی ئەوتۆی نەبووە.

٢- چاپخانەی ئیجتیهاد (١٩٠٤)، خاوەنی: د. عەبدوڵڵا جەودەت

ڕووناکبیری کورد، د. عەبدوڵڵا جەودەت ١٨٦٩-١٩٣٢، کاتێ لە دوورە وڵاتدا ژیاوە لە ژنێف، لە ڕۆژی ١٩٠٤/٨/٤ یەکەم ژمارەی گۆڤاری ئیجتیهاد بەو چاپخانەیەی خۆی لە سویسرا بڵاو دەکاتەوە، هەروەها هەر لە ڕێگەی ئەم چاپخانەیەشەوە پرۆژەی بڵاوکردنەوەی زنجیرە کتێبێک دەگرێتە ئەستۆی خۆی، بە زمانی تورکیی عوسمانلی و فەرەنسی، کە تا ڕۆژی مردنیشی هەر مابوو.

ئەم چاپخانەیەی د. عەبدوڵڵا جەودەت بە چاپخانەیەکی کوردی لە قەڵەم دەدرێت، چونکە خاوەنەکەی کوردە؛ دووەم: لەبەر ئەوەی ئەم چاپخانەیە چەندین کتێب و چاپەمەنی نووسەرە کوردەکانی سەرەتای ئەم سەدەیەی بە زمانی عوسمانلی لە بارەی کولتووری کورد بە چاپ گەیاندووە، هەروەها چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردیی دیکەش چ بە زمانی تورکی چ بە زمانی کورد لەم چابخانەیەی ئیجتیهادی ڕۆڵەی کورد، عەبدوڵڵا جەودەتەوە چاویان بە ژیان هەڵێناوە، لەوانە بۆ نموونە: ژمارە دووی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) لە ساڵی ١٩١٣دا و چەندین گۆڤار و کتێبی دیکەی کوردیش.

٣- چاپخانەی «تعاون و ترقی» ١٩٠٨

ڕووناکبیری کورد، زنار سیلۆپی (قەدری جەمیل پاشا) لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێ: «خەلیلی خەیاڵی، لەگەڵ هەندێ هاوڕێی ڕووناکبیری دیکەی لە ساڵی ١٩٠٨ دا لە گەڕەکی گیوو بەگ پاشا لە ئەستەمبوڵ کۆمەڵێکیان دامەزراند بە ناوی «جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی» پاشان چاپخانەیەکیشیان بۆ بڵاو کردنەوەی بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەکەیان دامەزراند.

٤- چاپخانەی کوردستان ١٩١٥

حوسێن حوزنی موکریانی (١٨٨٣- ١٩٤٧) لە تافی لاوێتیدا مەڵبەندە ڕۆشنبرییە گەورەکان زۆر گەڕابوو. هەر لە تەمەنی بیست ساڵییەوە خۆی فێری زمانی هیندی وعەرەبی و تورکی و فارسی و ڕووسی و فەرەنسی کردبوو. باش لە بایەخی چاپخانە و چاپەمەنی تێگەیشتبوو، بۆیە دوای ئەوەی ڕووسیای بەجێهێشت و چوو بۆ هیندستان بە ڕێگای ئەفغانستانەوە چوو بۆ ئەستەمبۆلی مەڵبەندی چاپەمەنی، لەوێ خۆی فێری هونەری خۆشنووسی و زانستی و چاپخانە و چاپەمەنی کرد، ئینجا دوای ئەوە چووە ئەڵمانیا و لەوێ لە ساڵی ١٩١٥ دا چاپخانەیەکی بە ١٢٠ لیرەی تورک کڕی و لە هەمان ساڵدا گواستییەوە بۆ شاری حەلەب لە سووریا. موکریانی، لە ساڵی ١٩٢٥ دا لەسەر داخوازیی سەید تەهای شەمزینیی قایمقامی ئەوسای ڕەواندز، چاپخانەکەی لەشاری حەلەبەوە دەگوازێتەوە شاری ڕەواندز و دەست دەکاتە بڵاوکردنەوەی زاری کرمانجی (١٩٢٦- ١٩٣٢). لە ساڵی ١٩٤٧ بەولاشەوە چاپخانەکە دەگوازێتەوە هەولێر و ناوی لێ‌دەنرێت: چاپخانەی کوردستان. بەم شێوەیە موکریانی بە دامەزرێنی یەکەم چاپخانەی کوردیی تەمەن درێژ لە قەڵەم دەدرێت لە مێژووی دامەزراندن و پەرەسەندنی چاپخانەی کوردیدا. بەشی هەرە زۆری کتێب و بەرهەمە چاپکراوەکان و مەعریفەی کوردستانی عیراق لەم چاپخانەیەوە لە دایک بوون.

دروستکردنی پێوەندییەکی کولتووریی بەهێز، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا، لەنێوان کولتووری کوردی و کولتووری ڕۆژئاوادا، واتە لەنێوان نووسەرانی کورد و نووسەرانی ئەورووپادا پرۆژەیەکی ئەبستمۆلۆژیی دیکەی «گەنجە کوردەکان» بوو، کە سەرکەوتووانە بەجێیان گەیاند؛ لەئەنجامیشدا ڕێنسانسێکی کولتووریی لێوە هاتە دی.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بەشێکی زۆری نووسەر و ڕووناکبیرانی کورد، لە هەر چوار پارچەکەی کوردستانەوە، ڕوویان کردبووە ئەستەمبوڵ: محەمەد میهری و مستەفا شەوقی لە سابڵاخەوە، عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و مەمدووح سەلیم و هەمزە بەگ و سەعید کوردی و خەلیل خەیالی و د. عەبدوڵڵا جەودت و برایانی بەدرخان و قەدری جەمیل پاشا لە دیاربەکرەوە، ئیسماعیل حەقی شاوێس و پیرەمێرد و ڕەفیق حیلمی و مستەفا پاشا یامولکی و ئەمین زەکی بەگ و نەجدەت کەرکووکلی و حوسێن حوزنی موکریانی و ژەنەراڵ شەریف پاشا لە عیراقەوە.

گرووپی نووسەرانی گۆڤاری ژین (١٩١٨ ـ ١٩١٩)، بۆ نموونە، بۆ یەکەمین جار باسی ئازادی و مافەکانی ئافرەتی کردووە، کە درەنگتر ـ لە ساڵانی بیست و سییەکاندا ـ لە ئەدەبیاتی کوردیدا ڕەنگی دایەوە. پشتیان بە

ئێستێتیکایەکی هاوچەرخ و پێوەرە ئەدەبییە تازەکان بەستبوو، لەژێر کاریگەرێتیی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئەورووپی و تورکە گەنجەکاندا. هەر ژمارەیەکی ژین (٢٠ لاپەڕە)، نزیکەی ٧ لاپەڕەی تەرخانکرابوو بۆ بڵاوکردنەوەی داهێنانی ئەدەبیی تازە و ڕەگەزە تازەکان: چیرۆک، وتار، شانۆنامە، بەتایبەتیش شیعری نوێ کە مستەفا شەوقی و عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری سەرتۆپی بوون. تەئسیراتی ئەو نووسەرانەی گرووپی ژین زۆر زوو بەسەر کوردستانی عیراقدا ڕەنگ دەداتەوە، بەتایبەت بەسەر نووسەرانی تێگەیشتنی ڕاستی و پێشکەوتن و ژیانەوە و ژیان. لەوانەیە هەر بۆیەش ئەدەبی کوردی لە عیراقدا لە ١٩٢٠ بەم لاوە تەکانێکی بەهێز دەدات.

دروستبوونی ئەو پێوەندییە کولتوورییە بەهێزە، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا، لەنێوان ئەدەبی کوردی و ئەدەبی ڕۆژئاوادا، واتە لەنێوان نووسەرانی کورد و نووسەرانی ئەورووپا، بە نوقتەگۆڕان و وەرچەرخانێکی کولتووری دەژمێردرێت. ئەم وەرچەرخانە کولتوورییەش، بەشێوەیەکی لەسەرخۆ و پەیتا پەیتا، لە ماوەی کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای بیستەمدا، لە سێ ڕێگەوە گەیشتۆتە ئێمە:

یەکەم: ڕاستەوخۆ لەڕێگەی کولتووری ئەورووپا و زمانە ئەورووپییەکانەوە.

ئەمەش لەبەرئەوەی گەلێک لەو ڕووناکبیرانە لە زانکۆی پایتەختەکانی ئەورووپا ژیابوون؛ خوێندبوویان و بروانامەی بەرزیان هێنابۆوە، یان بەلای کەمییەوە فێری زمانەکانی فەرەنسی و ئەڵمانی و ڕووسی و ئینگلیزی و یۆنانی ببوون: ئەو ئەدەبیات و زمانە ڕۆژئاواییانەیان بەکاردەهێنا بۆ دەوڵەمەند کردن و تازەکردنەوەی ئەدەبیاتی کوردی.

میقداد - مەدحەت، ژەنەراڵ شەریف پاشا، ڕەفیق حیلمی، حوسێن حوزنی موکریانی، دکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت، ئیسماعیل شاوەیس، مەمدووح سەلیم (فەرەنسی)، عەبدولڕەحمان بەدرخان و سورەییا بەدرخان (ئەرمەنی و ئینگلیزی و فەرەنسی)، ئەمین زەکی بەگ، تۆفیق وەهبی، عەبدوڵڵا گۆران (ئینگلیزی)، کامەران عالی بەدرخان و نوورەدین زازا (ئەڵمانی و ئینگلیزی و فەرەنسی)، جەلادەت بەدرخان (ڕووسی و یۆنانی)، عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری (ڕووسی و ئەڵمانی) فێر ببوون. ئەمە جگە لە زانینی تورکی یان عەرەبی و فارسی. وەک دەشزانین، ئەم نووسەرانە هەموویان، هەر یەکە و لە بواری خۆیدا، سوودیان لە کولتوور و زمانە ئەورووپاییەکە وەرگرتووە؛ لە سەرجەم چالاکی و بەرهەمەکانیاندا ڕەنگی داوەتەوە؛ تەنانەت هەندێکیان تەرجەمەشیان لەو زمانە ئەورووپییانەوە کردووە.

دووەم: لەڕێگەی ئەو ئەدەبیاتە ئەورووپییەوە کە تەرجەمە کرابووە سەر زمانی تورکی و لەلایەن نووسەرانی وەک پیرەمێرد و شێخ نووری شێخ ساڵح و نەجدەت کەرکووکلی و خەلیل خەیالی و مستەفا شەوقی و عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و جەمیل سائیب و ئەوانی ترەوە دەخوێنرایەوە.

لێرەدا پێویستە ئەوە بگوترێ کە تورکەکان پێش نەتەوەکانی دیکەی وەک عەرەب و فارس کەوتبوونە سەر تەرجەمەکردنی ئەدەبیاتی ئەورووپایی بۆ سەر زمانی خۆیان. کوردیش ئەو ئەدەبیاتە ئەورووپاییەی بە زمانی تورکی دەخوێندەوە. هەر بۆیەش دەبینین: کورد لە سەرەتادا، لەژێر کاریگەرێتیی تورکدا دەبێت؛ پاشان دەکەوێتە ژێر کاریگەرێتیی عەرەب لە عیراق و فارس لە ئێراندا.

ئەو نووسەرە کوردانەمان، ئەورووپاشیان نەدیبوو، بەڵام لەڕێگەی زمانی تورکییەوە توانیویانە پەی بە پێشکەوتن و تازەگەرییەکانی ئەدەبی ئەورووپی ببەن. گۆران، کە باسی تازەکردنەوەی شیعری کوردی دەکات و باس لە تەئسیری شاعیرانی فەجری ئاتیی تورک دەکات بەسەر شاعیرانی کوردەوە؛ ئەوەش دەستنیشان دەکات کە لەوکاتەدا شاعیرانی تورک، لە ئەنجامی باری تورکیا و بڵندبوونەوەی دەنگی ئازادیخوازیدا، بە ڕەنگدانەوەی شۆڕشی فەرەنسا و تەوژمی ڕۆمانتیکیی شیعری ئەورووپا، ڕوویان کردبووە بیری تازە و بۆ ڕوخسار گەڕابوونەوە سەر کێشی شیعری فۆلکلۆری تورکی. هەر لەو کاتەدا شاعیرانی کورد لاسایی ئەوانیان دەکردەوە. هەروەها د. عزەددین مستەفا ڕەسووڵ (لە ئەدەبی نوێی کوردیدا) جەخت لەسەر ئەو ڕاستییە دەکاتەوە، کە ئەدەبی تورکی خۆیشی - کە کاری کردۆتە سەر نووسەرانی کورد - لەژێر کاریگەرێتیی ئەورووپادا بووە، واتە نووسەرانی کورد لەڕێگەی زمانی تورکییەوە

توانیویانە دەستی خۆیان بگەیەننە ئەدەب و کولتووری ئەوروپی.

سێیەم: لەڕێگەی زمانی تورکی و ئەدەبیاتی نەتەوەیی نوێی تورکییەوە.

ئەدەبی تورکی لەو سەردەمەدا لەمێژ بوو، واتە پێش عەرەب و فارس، خۆی تازە کردبۆوە و کەوتبووە ژێر تەئسیری پەرناس و سمبوولیزمی ئەوروپی: سەروەتی فنوون (١٨٩٠)، فەجری ئاتی (١٩٠٨)، گەنج قەڵەملار (١٩١٠).(٢٩) کاریگەرێتیی ئەدەبیاتی تورکی بەسەر کوردانی ئەوکاتەوە، لە هەموو بوارێکی داهێنان و ڕووانین و تەکنیک و شێواز و فۆرم و زمان و بابەتەکاندا بووە. ئەو نووسەرە کوردانەی کە لەڕێگەی زمانی تورکییەوە، کەوتبوونە ژێر کاریگەرێتیی ئەدەبی نەتەوەیی تورکییەوە، دوو دەستەن:

دەستەی یەکەم: ئەوانەی دووربەدوور، هەر لە کوردستانەوە، ئەو ئەدەبیاتە تورکییە تازەگەرانەیان پێدەگەیشت؛ بێ ئەوەی ئەستەمبوڵ و ناوەندە کولتوورییەکانی ئەستەمبوڵیان دیبێت، تەنیا لەڕێگەی خوێندنەوە و موتابەعەکردنەوە موتەئەسیر بوون. بۆ نموونە، بەڵگەنامە مێژووییەکان بۆمان دەسەلمێنن کە جەمیل سائیب بەردەوام بڵاوکراوە تازە تورکییەکانی ئەستەمبوڵی، لەلایەن پیرەمێردەوە پێگەیشتووە و کەوتۆتە ژێر کاریگەرێتیی ئەو کولتوورە تورکییەوە. هەروەها شێخ نووری شێخ ساڵح نموونەیەکی دیکەی دیاری ئەم جۆرە نووسەرانەیە، کە ڕەفیق حیلمی – لەشیعر و ئەدەبیاتەکەیدا– لەبارەیەوە دەڵێ:

شێخ نووری شێخ ساڵح شاعیرە گەورەکانی تورکی دەوری ژیانەوە و ئینقیلابی عوسمانیی بە وردی خوێندۆتەوە. لە ئەدیبەکانی دەوری وریابوونەوەی تورک زۆر سوودمەند بووە و لە دانانی شیعری کوردیبیا پێڕەوی تۆفیق فیکرەت ی کردووە.

دەستەی دووەم: ئەوانەی کە لە ئەستەمبوڵ ژیابوون و ڕاستەوخۆ لەناو ژینگە کولتوورییە تازەکەدا شیلەی ژیان و ئەزموون و کولتوورەکەیان وەردەگرت؛ تەنانەت هەندێک لەو ڕووناکبیرانە، لە زانکۆکانی ئەنقەرە و ئەستەمبوڵ خوێندبوویان و بڕوانامەی بەرزیان هێنابۆوە، یان بەلای کەمییەوە زۆر بەباشی فێری زمانی تورکی ببوون و بەکاریان دەهێنا بۆ دەوڵەمەندکردن و تازەکردنەوەی ئەدەبیاتی کوردی. پیرەمێردی نەمر کە نموونەیەکی دیاری ئەم دەستە نووسەرانەیە، لە ماوەی ساڵانی ١٨٩٧ ـ ١٩٢٣دا لە ئەستەمبوڵ ـ ڕاستەوخۆ لەناو جموجۆڵە ئەدەبییەکەدا ژیاوە ــ گەواهیمان بۆ دەدات و دەڵێ:

" ئێمە زۆرترمان لەوێوە، لە ئەستەمبوڵەوە، پێگەیشتووین " ، " یەکەم جار لە ئوطظە دراوسێی ڕەجایی زادە ئەکرەم بەگ و عوششاقی زادە خالید زیا و حسێن ڕەحمی بووم، ڕەزا تۆفیقیشیان پی ناساندم " ، " ئیتر کەوتمە بەهەشتی سەروەتی فنوونەوە"، " ئێواران کە لە ئەستەمموڵەوە بە واپۆر ئەگەڕامەوە بۆ لانەی سەعادەتی خۆم کە ئوطظە بوو، وە کە سەروەتی فنوونم لە گۆگرتەی ئەو واپۆڕی سەر دەریای مەرمەڕییەدا ئەخوێندەوە، تەئسیری ئەو شیعر و ئەدەبیاتە لە سندبادی بەحری زیاتر ئەیخستمە دەریای خولیاوە ".

سەبارەت بەم ڕێنسانسەوە کە ڕەگەکانی خۆی لە ڕۆژئاواوە وەرگرتبوو، دەبینین، چەندین ژانری ئەدەبی، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا، لەسەر دەستی ئەو نووسەرە گەنجە کوردانەوە لەدایک دەبێت؛ بۆ نموونە: وتاری ڕۆژنامەگەری، بە هەموو جۆرەکانیەوە (لە ١٨٩٨ بەم لاوە)، چیرۆک (لە ١٩١٣ لە گۆڤاری ڕۆژی کورد)، شیعری نوێ و شیعری ستوونی (لە گۆڤاری ژین ١٩١٨)، شانۆنامە (لە ١٩١٩ لە گۆڤاری ژین)، نۆڤلێت (لە ١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی ژیانەوە)، ، شیعری منداڵان (لە ١٩١٩ لە کوردستان و ژین)، ڕەخنە (لە ١٩١٨ و ١٩٢٤ لە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی و ژیان و ژیانەوە)، (پەخشانەشیعر) لەژێر ناوی شیعری مەنسوور (لە ١٩٢٦ لە گۆڤاری زاری کرمانجی)، شیعری ئازاد (لە ١٩٣٢ لە گۆڤاری هاوار).. ئەمە جگە لە پیشاندانی یەکەمین شانۆگەرییە شێوە ڕۆژئاواییەکان لە کوردستاندا لە ماوەی ساڵانی (١٩٠٥– ١٩٢٥) و بڵاوکردنەوەی یەکەمین دیوانە شیعری شاعیرێک کە خۆی لە ژیاندا بێت بە ناونیشانی(گازیا وەڵات) لە ئەستەمبوڵ لە ١٩١٩. تەنانەت هەر لەو ماوەیەشدا بۆ یەکەمین جار خودی زاراوەی نوێگەری یان مۆدێرنیزم (تەجەدود و موجەدید) دەکەونە سەر زاری شاعیر و نووسەرانمانەوە. ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) لە ساڵی ١٩١٨ لە ژمارە ٢٣ و ٢٤دا بابەخێکی تایبەت

دەداتە بیری نوێخوازی لە شیعرنووسیندا؛ بۆ یەکەم جار وشەی «نوێخوازی - تجدد» بەکاردەهێنێت.

هەر لە سەردەمی ئەو گەنجە کوردانە و لەسەر دەستی ئەواندایە کە چەندین دیاردەی نوێگەری و پرۆژەی مەدەنیی دیکە دێنە دی، لەوانە:

- لە ١٩١٣ گۆڤاری (رۆژی کورد) بۆ یەکەم جار لە کوردستاندا وێنەی فۆتۆگرافی بلاودەکاتەوە. هەر لەو ساڵەدا یەکەمین وێنەگری کورد لە کوردستاندا ستۆدیۆی وێنەگرتن دادەمەزرێنێت و هونەری فۆتۆ و وێنەگرتن لەناو کوردان بلاودەکاتەوە و وێنەگرتن دەکاتە پیشەیەک بۆ خۆی: محەممەد یووسف سدیق غەزنەوی یە ١٨٩٤-١٩٦٤. خەڵکی شاری ئاکرێ بووە ستۆدیۆیەکی وێنەگرتنی لەوێ کردۆتەوە.

- لە ١٣-١٩١٥ دوو جار سینەمای سەفەری لەلایەن تیپی عوسمانییەکانەوە لە رێگەی زاخۆوە هاتۆتە هەولێر، لەسەر گالیسکەیەک دانراوە و فیلمی سوڵتان عەبدولحەمیدی پیشانداوە، پاشان چۆتە کۆیە و سلێمانی.

- ١٩٢٥: تابلۆ و تەختیتەکانی حوسێن حوزنی موکریانی. ناوبراو یەکەم نووسەری کوردی هاوچەرخە کە کتێبی خۆی بە تەختیت و نیگار رازاندبێتەوە: (غنچە بهارستان) زیاتر لە (٢٠) تابلۆی تێدایە. لە هەمان ساڵدا: یەکەمین کتێب بە زمانی کوردی کە چەند نەخشەیەکی جوگرافیای کوردستانی تێدا دروست کرابێ و بلاو کرابێتەوە؛ حوسێن حوزنی موکریانی: غنچە، بهارستان. لە هەمان ساڵیشدا، یەکەمین تیپی مۆسیقا لە سلێمانی بە سەرپەرشتیی عەبدولواحید نووری و فوئاد رەشید بەکر دادەمەزرێ. ئنجا لە ١٩٢٦یەکەم جار چیرۆکنووسێکی کورد کۆمەڵە چیرۆکی خۆی بلاوبکاتەوە: عیسا عەلی (حوسێن حوزنی موکریانی ؟): چیرۆک بە شێوەی شیمال (کەڵەکۆک)، رواندز، ١٥ لاپەرە. کەڵەباب؛ هەروەها حوسێن حوزنی موکریانێ: خۆشی و ترشی، کورتە چیرۆکێکە بۆ منداڵان، گفتوگۆیەکە لەنێوان گورگ و مەڕ و بزنێک (یەکەم چیرۆکە کە بۆ منداڵان نووسرابێت لە ئەدەبی کوردیدا)، رواندز، ٢٢ لاپەرە. زاری کرمانجی لە ژ ١٠ دا دیعایەی بۆ کردووە.

- شێخ نووری شێخ ساڵح بۆ یەکەم جار رەخنەی ئەدەبی و هونەری شێوەکاری دادەهێنێ. ئەمەش لەو زنجیرە وتارەی بە ناونیشانی " ئەدەبیاتی کوردی" لە رۆژنامەی ژیان لە ناوەڕاستی ١٩٢٦ بەولاوە تا ١٩٢٧ بە ٢٥ ئەڵقە لە سلێمانی بلاوکراوەتەوە. نووسەر لەم بەرهەمەیدا هەموو بەشەکانی هونەرە جوانەکان "صەنایعی نەفیسە" (نیگارکێشان، مۆسیقا، پەیکەرتاشی، بیناسازی، وێنەگەری) شیدەکاتەوە . بەم شێوەیە ئیتر یەکەم وتارە ئەدەبی و شێوەکاری و رەخنەییە شانۆییەکان و رۆشنبیرییە هونەرییەکان و زمانەوانییەکان و فەلسەفییەکان، لەسەر دەستی ئەم گەنجە کوردانە و لە زەمانی ئەواندا سەرهەڵدەدا. هەموو ئەمانەش بەڵگەی هەبوونی ئەوپرۆژە مەعریفییەن.

ئامرازێکی دیکەی گەیاندنی ناوەرۆکە مەعریفییەکەی گەنجانی کورد: رۆژنامەگەری بوو. بەهۆی بزاڤی رۆژنامەگەرییەوە، ئەم نووسەرە گەنجە کوردانە، توانیویانە ئاگاداری چالاکییەکانی یەکتر بن: هەر بەشێکی کوردستان لەگەڵ بەشەکەی دیکەی، یەکانگیر بوونەتەوە و کەوتوونەتە ژێر کاریگەرێتیی یەکتر و بە هەموویان یەک ئەدەبیاتی نەتەوەیی یەکانگیریان دروست کردووە.

رۆژنامەگەریی کوردی، بە پێچەوانەی دۆخی میللەتانی دراوسێی عەرەب و تورک و فارس، لای کورد، لە ئەنجامی (هوشیارییەکی تاکە کەسییەوە) لە دایک بوو: نەک لە ئەنجامی پێداویستی دەوڵەت یان دەزگایەکی حکوومی بۆ بلاوکردنەوەی پرۆپاگەندە و هەواڵەکان و بە ئەرشیف کردنی دەنگو باسەکانی ئیدارەی ئەو حکومەتانە. لەو ساڵانەدا ئەو گەنجە کوردانە، زۆربەیان لەسەر گیرفانی خۆیانەوە، دەیان رۆژنامە و گۆڤاری کوردییان بلاودەکردەوە:

- لە ١٨٩٧-١٨٩٩ دوو رووناکبیری کورد، د.عەبدوللا جەودەت و د. ئیسحاق سکووتی، کە دامەزرێنی رێکخراوی (ئیتیحاد و تەرەقی) بوون و لە زیندان و لەدەست زەبروزەنگی سوڵتان عەبدولحەمیدا رایانکردبوو، خۆیان گەیاندبووە ژنێڤ: لەوێ دوو رۆژنامەیان بە زمانی عوسمانی دەردەکرد؛ یەکەم: رۆژنامەی عوسمانلی (١٨٩٧-١٩٠٤) بە زمانی عوسمانی، لەگەڵ رۆژنامەیەکی دیکە بە فەرەنسی -Osmanli (١٨٩٧- ١٨٩٩) کە پاشکۆی (عوسمانلی) بوو.

- ڕۆژنامەی اجتهاد (١٩٠٤). د.عەبدوڵلا جەودەت و د. ئیسحاق سکووتی.
- کوردستان (ڕ. قاهیره /٢٢/ ١٨٩٨/٤ ـ ١٩٠٢).
- کورد (ڕ. ئەستەمبۆڵ /١٩٠٨).
- ڕۆژی کورد (گ. ئەستەمبۆڵ /١٩١٣).
- هەتاوی کورد (گ. ئەستەمبۆڵ /١٩١٤).
- ڕۆژنامەی کوردستان، خولی سێیەم ،لەلایەن ثریا بەدرخانەوە (١٨٨٣-١٩٣٨)، لە ئەستەمبۆڵ (١٩١٧-١٩١٨)
- ژین (گ. ئەستەمبۆڵ /١٩١٨ ـ ١٩١٩).
- کوردستان (گ. ئەستەمبۆڵ / ١٩١٩ـ ١٩٢٠).
- تێگەیشتنی ڕاستی (ڕ. بەغدا ١٩١٨).
- پێشکەوتن (ڕ. سلێمانی /١٩٢٠ ـ ١٩٢٢).
- بانگی کوردستان (ڕ. سلێمانی ١٩٢٢ و ١٩٢٦).
- ڕۆژی کوردستان (ڕ. سلێمانی ١٩٢٢ـ ١٩٢٣).
- بانگی حەق (ڕ. سلێمانی ١٩٢٣).
- ئومێدی ئیستیقلال (ڕ. سلێمانی ١٩٢٣).
- دیاری کوردستان (گ، بەغدا ١٩٢٥).
- ژیانەوە (ڕ. سلێمانی /١٩٢٤ ـ ١٩٢٦).
- ژیان (ڕ. سلێمانی، ژ ١: ٢١/١/ ١٩٢٦ـ ژ ٥٥٣: ١٠/٣/ ١٩٣٨).
- ژین، کە بەردەوامبوونی ژیان بووە، ژ ٥٥٤: ٢٦/١٢/١٩٣٩ تا ژ ١٧١٤: ٧/٢/١٩٦٣
- زاری کرمانجی (گ. ڕواندز ١٩٢٦).
- ڕیا تازە (ڕ. یەریڤان ١٩٣٠ـ ١٩٣٨ و ١٩٥٥ ـ ١٩٩٣.
- هاوار (گ. ژ ١: ١٩٣٢- ١٩٣٥؛ ژ ٢٧: ١٩٤١- ١٩٤٣) پەنجا و حەوت ژمارە لە دیمەشق.

بایەخێکی گرنگی بزاڤی ڕۆژنامەنووسی کوردی، لە تازەکردنەوەی ئەدەبیدا دەردەکەوێ، ئەمەش لە ئاستی بەرەوپێشەوەچوونی هەموو ژانرەکاندا. چونکە ڕۆژنامە منداڵدانی ژانرە ئەدەبییە تازەکان و جێگەی پەرەسەندنیانە، بۆیەش دەبینین هەندێ لە یەکەم ڕۆژنامەنووسەکان (حوسێن حوزنی موکریانی، پیرەمێرد، جەمیل سائیب، جەلادەت بەدرخان..) بوونەتە یەکەم تازەکەرەوەکانی ئەدەب. ئەم ڕۆژنامە و گۆڤارانە تەنیا بیروڕای نەتەوەییان تێدا دەرنەدەبڕا، بەڵکو پشتیان بەستبوو بە سیستەمێکی ئێستێتیکی و نووسینی تازە؛ چەند فۆرم و ژانر و تەکنیک و شێوازێکی تازەیان بۆ دەربڕین هێنایە ئاراوە.

لەڕێگەی ئەم گۆڤار و ڕۆژنامانەوە بوو کە بۆ یەکەمین جار شاعیرانی گەنج و نوێخواز دەردەکەون و باوەڕ بە هێزی نوێخوازانەی خۆیان پەیدا دەکەن؛ پەیتا پەیتا بەرهەمەکانیان بڵاودەکەونەوە و نوێگەرێتی دەکەنە دروشمێک و کارێکی وادەکەن کە جەماوەر بە شیعری نوێ ڕابێت و سیستەمی کلاسیکی بیر بچێتەوە. ژمارەی سەرجەم شیعرەکان لەناو گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا لە ماوەی ١٩٢٠- ١٩٣٢ دەگاتە (٢٧٥) شیعر.

ئەم گۆڤار و ڕۆژنامانە دێن بۆ یەکەم جار شاعیرانی گەنج و نوێخواز بە گەل دەناسێنن. هەر ئەم ڕۆژنامە و گۆڤارانە بوون کە بۆ یەکەمین جار ڕۆشنبیرییەکی فراوانیش لەبارەی شیعر بڵاودەکەنەوە و ژانری ڕەخنەی ئەدەبی، هەروەها ڕەخنە لە شیعر بڵاودەکەنەوە و کۆڵەگەکانی ڕەخنەی ئەدەبی دادەمەزرێنن. زۆر لە زاراوە زانستی و ڕەخنەیی و ئەدەبییە تازەکان (بەتایبەتی ئەو وشانەی کە ئەوروویین و لە ئەدەبیاتی ئەوروویپیدا بەکاردێن) لەڕێی ڕۆژنامەنووسییەوە لەدایکبوون و بڵاوبوونەوە. لە ئاستی دەوڵەمەندکردنی موفرەداتی زمان و پاککردنەوەی زمانی کوردیش لە وشەی بێگانە هەوڵی باش و کاریگەر درا. جگە لەمانەش، زۆربەی ئەم ڕۆژنامە و گۆڤارانە بابەتی تەرجەمەکراویان تێدایە و بایەخێکی باشیان دەدایە وەرگێڕان بۆ سەر زمانی کوردی. ئەم وەرگێڕانەش دەبووە هۆی دەوڵەمەندکردنی زمان و ئەدەبی کوردی و تازەبوونەوەی کەشوهەوای کولتوورێکی هاوچەرخ.

خاسیەتێکی دیاری ئەو ڕێنسانسەی گەنجە کوردەکان بەرپایان کرد، ئەو خاسیەتەی لە هەموو ڕێنسانسێکدا هەیە: جیاوازیی دیدی سیاسی و فرەیی بیر بوو، جۆراوجۆرێتیی بۆچوونەکان بوو. دەبینین، بۆ نموونە بیری پان ئیسلامی، عوسمانیخواز، ریفۆرمیزم، فیدڕالیزم، لەپاڵ بیری ناسیونالیزم.. ڕووبەرێکی فراوانیان لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا داگیر کردبوو.

جێی ئاماژە بۆ کردنە، ئەم هەموو کار و کردەوە و پرۆژە و بەرهەمە بێ هاوتا و دەگمەنانە لەو سەردەمەی گەنجە کوردەکاندا، لەخۆوە و بێ بەرنامە نەهاتوونەتە دی، بەری داری هیچ ڕێککەوتێک نین: بەڵکو لە بێدارییەکی قووڵ

و لە هوشیارییەکی بەرنامەڕێژەوە هاتوونەتە بەرهەم. بەڵگەشمان ئەوەیە کە بەدەگمەن نووسەرێک دەبینین ڕاستەوخۆ باسی لەم پرۆژەیە نەکردبێت و لەو ململانێیە نەدوابێت کە لەنێوان دنیای کۆن و دنیای نوێدا هەبووە. گرووپی نووسەرانی گۆڤاری ژین (١٩١٨ ـ ١٩١٩)، بۆ نموونە، پشتیان بەستبوو بە فەلسەفە و ئایدیۆلۆژیەتێکی هاوچارخ و سیستەمێکی تازەی بیرکردنەوە و نووسین. دروشمیان لەم دێڕەدا وەدیار دەکەوێ کە لە وتاری " بیر حەسبحال " بە زمانی تورکی لە ژمارە (١)دا لە ٧ /١١ ١٩١٨ دا نووسیویانە : " ئایدیۆلۆژیەتە کۆمەڵایەتی و سیاسییە کۆنەکان، ئەمڕۆ، ڕوو لە هەرەسن. ئێمە ئەمڕۆ بەشداری لە سازکردنی چەند ڕچە و پرینسیپێکی تازە دەکەین".

یان لای حاجی قادری کۆیی، دەبینین ئەم ڕووناکبیرە گەنج و نوێخوازانە باوەڕ بە هێزی نوێخوازانەی خۆیان پەیدا دەکەن کە دەتوانن ببن بە هێزێک و مەترسییەک بۆ سەر دەسەڵات و مورشیدە پیرەکانیان. حاجی گەنجەکان ئامۆژگاری دەکات:

دەستگیریت لە عەمەلدا قەت نەکا مورشیدی پیر
دەستی تۆی گرتووە، پێی بەستووی مانەندی ئەسیر

لای ئەحمەد موختاربەگی جاف بەڵێنی تۆڵەسەندنەوەکە ڕووانینێکە بەرەو داهاتوو:

ئەمڕۆ با وابێ بەڵام ڕۆژێ ئەبێ ئەولادی کورد
دێنەوە مەیدان بە عیلم و سەنعەت و عیرفانەوە

لای شێخ نووری شێخ ساڵح، مژدە و ئومێدێکە:

صبحەینێ ئەم تەجەدودە بۆ تۆیە ئەی شەباب
بۆ تۆیە ئەی ئومێدی وەتەن، خادیمی حەیات
ئەی ئافتابی فەجری تەمەن، مایەی نەجات!
ئەی فەجری بێ غوبار و کەدەر؛ عالەمی ئەمەل
چاوی لە تۆیە، تۆ کە ئومێدی هەموو کەسی !
نەلحەق عیلاجی دەردی، دەوایەکی نەوڕەسی!

لای حوسێن حوزنی موکریانیش وەک لە (گ. زاری کرمانجی، (٢٣)، ساڵی ١٩٣٠) دەڵێ: کاری ڕووناکبیرانەی نەپچڕاوە و بەردەوامی ئەبستەمۆلۆژییە، دەڵێ: «ئەو سەردەمەی ئێمە تێیدا دەژین سەردەمی سەرکەوتن و بەرزبوونی عیلم و فەنە، سەردەمی تەئلیف و کتێب و نەشری مەعاریف و چاپەمەنییە..».

بەم شێوەیە، ئەم دوورەوڵاتییە خواستەمەندانەیەی (گەنجە کوردەکان)، بەتایبەتی لە ئەستەمبۆڵدا و پاشانیش کاتێ لە ١٩٢٣ بەم لاوە پرژوبڵاودەبنەوە، بە یەکەمین هەنگاو لە مێژووی دوورەوڵاتیی کورددا لە قەڵەم دەدرێت، کە وەک دەستاوەردێک بەشێوەیەکی نەخشە بۆ کێشراو بەکاری بهێنن بۆ دروستکردنی دیالۆگێکی شارستانیانە لەگەڵ کولتووری ڕۆژئاوادا: لەپێناو تازە کردنەوەی ڕووناکبیری و بوژاندنەوەی ژیانی کولتووری و سیاسیی کورد؛ لەپێناو وەدیهێنانی ئەو پرۆژە مەعریفییەی کە بەناو داهاتووی کورددا – تا ڕۆژی ئەمڕۆ ڕەگاژۆ بووە.

د. عەبدوڵڵا جەودەت ڕۆڵێکی مەزنی لە بڵاوکردنەوەی بیری یاخیگەرانە و گەنجانە و ئازادیخوازانەی کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم هەبوو، توانیی ببێتە بناغەیەک و سەرکردەیەکی ئەو شۆڕشە ڕووناکبیرییە گەنجانەیەی کە ناسراوە بە بزاڤی (گەنجە تورکەکان) و (گەنجە کوردەکان). ئەوەتا لە نامەشیعرێکیدا لە ٢ اغسطوس ١٨٩٨، لە شاری ژنێفەوە -لە سویسرا- بۆ عەبدولڕحمان بەدرخانی سەرنووسەری یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی (کوردستان)ی نووسیوەو دەڵێ:

ایام ما گذشت بغربت ولی چه غم
اشراق شرق شد اثر اغتراب ما

واتە:
ڕۆژەکانمان لە ئاوارەییدا بە هەدەر چوون، بەڵام چ باک:
ڕۆژهەڵاتی سەرتاپا درەوشاندەوە ئاوارەییمان

ژێدەر و سەرچاوە:

«١»

Metin AND: A history of theatre and poputa, Paris: 1968, P. 349.

.«٢»

Bernard LEWIS: Islam et laicite, tr. de l anglais par P. DELAMAR, Ed. Fayard, Paris: 1987, PP. 139.

«٣»

عەبدوڵڵا بابەکر حەمەد ئاغا: ڕۆژنامە و ڕێکخراوە کوردییەکانی تورکیا، لە تورکییەوە ئامادەی کردووە، کاروان، ژمارە ٦٤، س ١٩٨٨، ل ٨٨ ـ ٩٢.

«٤»
لاهووتی: کوردستان و کورد، و: جەبار قادر، گ. هەزار مێرد، ژ(٣)، سلێمانی: ١٩٩٨، ل ١٦٢.
«٥»
Alessio BOBACI: Histoire de la litterature turque, Paris: 1968, P. 4.
«٦»
H. BO- پais et citâ(traduit en fran
me national kurdeڵZARSLAN: Le probl
moire deپen Turquie Kemaliste, M
me de l' E.H.E.S.S., sous la directionلاdipl
de M. ROBERT, Paris: 1986, P.138-140).
«٧»
د. عزەددین مستەفا ڕەسووڵ: ئەدەبیاتی نوێی کوردی، بەغدا: ١٩٨٩
هەروەها:
– ئومێد ئاشنا: پیرەمێردی ڕۆژنامەنووس، سلێمانی: ١٩٩٨
– تاهیر ئەحمەد حەوێزی: شانۆگەری لە کوردستاندا، ڕامان ژمارە ٢٧، ساڵی ١٩٩٩
– گۆڤاری هەتاو، ژمارە ١٧٢و ٢٩ی شوباتی ١٩٦٠، لاپەڕە ١٩ ـ ٢٠.
– محەمەد تەیموور: شانۆ لە قوتابخانەکاندا، گ. ئوتۆنۆمی، ژ ٢٠ و ٢١، ١٩٨٤، ل ١٠٥ ـ ١١٢و ٧٦–٨٠.
– سەباحی غالیب: دوو تەقەلای بێ سوود، چاپخانەی هەڵوێست، لەندەن: ١٩٨٤.
– ڕەفیق حیلمی: شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، ب٢، بەغدا: ١٩٥٦، ل ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦.
– عەبدولڕەزاق بیمار: دانیشتنێک لەگەڵ گۆران، گ، بەیان، ژمارە ٢، بەغدا: شوباتی ١٩٧٠، ل٣
rature turque ", inپJean DENY: " Litt
die Larouse,پmonto, EncyclopپGrand M
Paris.
Ahmed HACHIM: " Les tendances ac-
rature turque ", in Mer-پtuelles de la litt
e, Nپcure de France, 35me ann
Paris: 1924, P. 641-655٦٢٧. !
N.Zaza: ma vie de kurde kurde Ed. p-
m. Favre, Lausanne 1982 ler, 2e chap).
Pierre Rondot: publecations kurdes em caracteres latins (Hawar R.K) in "Bulletin d, etudes orientales e l.int. fr. de damas. T.2. 1933.pp.3-8
* C. J. EDMONDS: " A kurdish. -
per " in Journal of the Centralnewspa
Asian Society, Vol. 12; Part. 1, 1925, p. 83-90.
Roger Ledcot: Litterature kurder in "Enccydopedie de la pleiade, hidtorie des littrratures, pleiade, historie des littratures Ed. Galinard , V. 1, paris 1977.pp 795-805
Joyce Blau: Les Kurd et le kurdistan (inst. Fr. Rech. en iran) paris 1989 p.. (XIV
– ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (١٦٧)ساڵی ١٩٢٩، ژیان، ژمارە (٤٦٢) ١٤/ ١٢/ ١٨– ١٩٣٥، ڕۆژی سێ شەممە، ٢ی ئاغستۆسی ١٩٢٧، ژیان، ژمارە (٤٦٢)، ١٤/١٢/١٩٣٥، ل ٦٩، ژمارە (٦٢)، سلێمانی:١٩٢٧، ل ٣، ژمارە ١٦٩، دووشەممە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٩
– ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (٩٥٣)، شوباتی ١٩٤٩، ژمارە (٩٦٧)، حوزەیرانی ١٩٤٩، ژین، ژمارە (٨٩٣)، ١٩٤٧، ژین، ژمارە (٩٨٣)، ساڵی ١٩٤٩ ، ژمارە (٤٦٢)، ١٤/١٢/١٩٣٥

سەرنج: ئەم تۆژینەوەیە خەڵاتی یەکەمی لێکۆڵینەوەی فیستیڤاڵی ساڵی ڕابردووی گەلاوێژی وەدەست هێناوە، کە دەبوایە لە گۆڤاری گەلاوێژی نوێ بڵاوبکرێتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی زۆر بە نارێکی بە کەمورتییەکی یەکجار زۆرەوە بڵاوکراوەتەوە و پڕیشە لە هەڵە، وەک خۆی تەنیا بەشێوەی سەرزارەکی ناو کۆڕەکە گوێزراوەتەوە؛ بۆیە بە پێویستمان زانی لە گۆڤاری (ڕامان)ی ئازیزدا بڵاوی بکەینەوە. «نووسەر»

* تێبینی: یانەی سەرکەوتنی کوردان لە شاری بەغدا ساڵی (١٩٣٠) دامەزراوە نەک (١٩٢٠)، کە مارف جیاوک سەروکاری دەکرد، یەکەمین هەڵبژاردنیان هەر لەو ساڵەدا لە سینەما (ڕۆیاڵ) هەر لە شاری بەغدا سازکرد و دەست بەکار بوون.

(ڕامان)